

ПРО СТАТУС І ПРАГМАТИЗМ СУРЖИКУ

*Запорожець Лариса Михайлівна**канд. філол. наук, доц.**Київський національний університет імені Тараса Шевченка*

Статтю присвячено питанням статусу, об'єктивних та прагматичних ознак суржику як феномену українсько-російської двомовності.

Ключові слова: суржик, інтерференція, ідіом, об'єктивна та нормативна точки зору на мову, прагматизм суржику.

Як явище, що є результатом інтерференції при спілкуванні близькоспорідненими українською й російською мовами під час перемикавання з одного кодового регістру на інший, суржик завжди зазнає негативних конотацій, а крім того, зневаги, осуду й неприйняття з боку мовознавців, представників прескриптивної лінгвістики, а також лінгводидактики і мовців з високим рівнем мовленнєвої компетенції. Про це свідчать численні розлогі дефініції суржику, представлені в наукових і методичних роботах лінгвістичного, соціолінгвістичного і загальнофілологічного спрямування, присвячених багатьом аспектам цього феномену. Негатив аксіологічних ознак у визначенні суржику розподіляється від доволі стриманого до вкрай інвективного й образливого. Такими відповідно є: суржик – "поки що помітна ознака українського просторіччя" [Тараненко 2000, 499]; суржик – це "некодифікована простонародна мова" [Ставицька, Труб 2007, 77] тощо і суржик – це "скалічена мова" (Масенко 1999, 29–32), суржик – "певний тип мовлення, який слід визначати "як імперський діалект" [Сербенська 1999, 85], і навіть суржик – це "мовно-комунікативний вияв національної шизофренії, що розвинулася у середовищі спільноти, позбавленої чіткої національної ідентифікації" [Шумилов 2000, 116].

Обурення суржиком викликають, звичайно, відхилення від мовних норм спілкування, розхитування і порушення кодифікованих правил фонетичної, лексико-граматичної і стилістичної відповідностей між одиницями обох мов, які й становлять головні ознаки такого мовлення.

Наведені вище характеристики цього явища, що супроводжує спілкування близькоспорідненими мовами, не можна повною мірою вважати релевантними і справедливими щодо тих, хто користується суржиком, бере участь у ситуації змішаного мовлення. Для багатьох із них, на жаль, це єдиний засіб комунікації, спричинений недостатнім рівнем освіти, культури, соціально-побутового оточення тощо, для інших – спеціальний субкод вибіркового спілкування в родині, з друзями, який протиставлений унормованому офіційному мовленню. Але така форма мовлення є реальністю, об'єктивним фактом, потребує особливої уваги, вивчення і формулювання порад щодо його корекції й запобігання умов перетворення на узус.

Опозиція живої спонтанної мови й зразкової, кодифікованої не є новою проблемою для мовознавства. Вона зводиться до відомої дихотомії мова – мовлення, остаточно закріпленої Ф. де Сосюром, що продовжилася у протистоянні лінгвістики мови й лінгвістики мовлення, остання з яких і становить центр усіх досліджень сучасного мовознавства, а точніше сучасного мовленнєзнавства.

До того ж доречним може бути нагадування про те, що мовознавство у першу чергу є наукою описовою за своїм призначенням, а не нормативною. І головне завдання лінгвіста, за думкою відомого теоретика мовознавства Дж. Лайонза, полягає в описі того, як мовці користуються своєю мовою, а не у приписі того, як вони повинні говорити й писати [Лайонз 1987, 60]. До того ж він наголошує й на тому, що використання мови за різними функціями і призначенням не слід оцінювати за критеріями, що діють по відношенню до літературної мови. Такої ж думки дотримується й Н. Хомскі, різко диференціюючи мовну компетенцію (знання системи мови, норм використання її одиниць) і використання (вживання), реалізацію цих знань під час спілкування.

При формуванні таких вироків мовному явищу, яким є суржик, що в уявленні пуристично налаштованих мовознавців дискредитує мову, не слід забувати також про існування об'єктивної (пізнавальної) й нормативної (оцінної) точок зору на мову, до гармонійного співвідношення, кореляції між якими закликала більшість мовознавців минулого і сьогодення.

Так, авторитетніший із теоретиків загального мовознавства та глибокий дослідник із соціальної і професійної диференціації мови, І. О. Бодуен де Куртене зазначав, що "реально існує лише індивідуальна мова як сукупність вимовних і слухових уявлень, об'єднаних з іншими лінгвістичними і нелінгвістичними уявленнями" [Бодуен де Куртене 1963, 388], яку і слід сумлінно досліджувати, емпірично виявляючи всі її об'єктивні особливості, не вдаючись при цьому до резонерства, упередженості та апіорних, безпідставних пояснень, висновків і не вкладаючи мовні явища у певні рамки, схеми [Бодуен де Куртене 1964, 264–266].

За думкою О. М. Пешковського, видатного мовознавця й методиста, представника формально-граматичної школи у лінгвістиці, між обома точками зору на мову не повинно існувати ніякого протиріччя, як не може його існувати між фактом й ідеалом, між сушим і належним. Таке протиставлення, за словами О. М. Пешковського, є по суті вигаданим й удаваним [Пешковский 1960, 241].

Багато з дослідників суржику пояснюють пейоративність у сприйнятті цього поняття закладеною у структурі змісту його етимону негативної конотацією. Перевірка цього припущення за етимологічним словником показала, що у праслов'янській мові іменник *сържица* (sogъiza) означав змішану сівбу на одному полі жита (*ръжъ*) і пшениці. У мові східних слов'ян були відповідно утворені слова *сържа*, *сържик* з тим самим значенням. У подальшому *суржик* почав називати суміш зернових, а також з'єднання будь-чого різнорідного [Цыганенко 1970, 400].

У тлумачних словниках української і російської мов (словники Б. Грінченка, одинадцятитомний словник української мови, новий словник В. Т. Бусела; словники російської мови В. Даля, Д. М. Ушакова, С. І. Ожегова) *суржик* есплікується як термін сільськогосподарської лексики на позначення змішаної сівби (на одному полі) озимої пшениці й озимого жита або як пшениці, що має ознаки суміші з житом, якщо вони були посіяні на суміжних полях, а також борошна з такої суміші, з якої випікають суржанковий (напівбілий) хліб.

Отже, висновком може бути те, що в структурі змісту етимону суржику і в подальшому розгалуженні його значення негативна конотація не є визначальною. Тому

можна цілком підтримати думку дослідників суржиків про те, що сам термін в його метафоричному використанні для позначення змішаного мовлення в негативному аспекті, є штучним, політично заангажованим [Демченко 2001, 29] і образливо-глумливим по відношенню до тих, у мовленні яких він присутній. До того ж, транспоноване значення цього слова сформувалося в межах розмовно-побутового мовлення, що робить дискусійним питання про доречність його термінологічного вжитку в парадигмі наукових досліджень, хоча і зазначається вже певна усталеність його використання.

Через наведені особливості деякі мовознавці не наважуються визнавати *суржик* термінологічною одиницею сучасного мовознавства, вважаючи його поки що "публіцистичною назвою суміші двох чи кількох мов, яка справляє ефект неграмотної з погляду літературної норми мови" [Єрмоленко 2001, 179].

У такій ситуації постає питання вибору релевантного терміна для номінації зазначеного явища, тим більше, що воно поширюється не тільки на контактування української й російської мов (хоча саме на тлі цих мов воно сформувалося й було номіновано спільною для обох мов лексемою *суржик*), а й на взаємодії української та інших національних мов, якими користуються в Україні.

Можна припустити, що існуюча термінологічна невизначеність такого змішаного українсько-російського мовлення обумовлена недиференційністю його статусу. У межах традиційної термінології щодо особливостей контактування мов такий тип мовлення зазвичай вважають адстратним явищем (лат. *adstratum* – нашарування), при якому утворюється своєрідний прошарок між двома самостійними контактуючими мовами, що при своїй взаємодії не набувають ознак поглинання однієї мови іншою [Єрмоленко 2001, 11].

Раніше, до здобуття Україною державності, тобто до періоду активного й багатоаспектного вивчення суржиків, він кваліфікувався як макаронічне мовлення, головними компонентами якого були русизми (росіянізми), що здавна ще використовувалися як засіб стилістичного ефекту (художні твори Т. Шевченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, О. Вишні, О. Корнійчука тощо) для мовної типізації персонажів різних соціальних прошарків і визначалися як запозичення з російської мови [Іжакевич 1973, 73 – 80]. Макаронічне мовлення якраз і може бути одним з варіантів адстратних явищ.

Пропозиції визнавати суржик у якості діалекту, просторіччя, жаргону чи сленгу як форми некодифікованого позалітературного мовлення не можна також вважати доцільними через те, що всі вони є маркерами розшарування, перш за все, лексико-семантичної системи тільки однієї мови. Феномен суржиків полягає саме у співвідношенні двох мов, близькоспоріднених, та всіх їхніх одиниць кожного з мовних стратів.

Справедливими є також висновки щодо неможливості ототожнення суржиків з піджинами чи креольськими мовами, які, як відомо, виникають в результаті контактування різних за системно-структурними показниками мов, тоді як суржик формується на основі власне близькоспоріднених мов.

Сумнівними, небезпечними і безперспективними є намагання закріпити за суржиком статус мови як системно-структурного утворення і вибудувати його опис за

характерними для цього класичними складовими – звуковим ладом, лексикою, граматиною. Немоżliвим буде також визначати й всі інші обов'язкові атрибути такої мови – кодифікацію, стилістичну диференціацію, фразеологію тощо. Недарма видатний дослідник соціолінгвістичних проблем мови Б. О. Ларін ще наприкінці 20-х років минулого століття зазначав відсутність майбутнього у суржику попри його активного використання у розмовному вжитку [Ларін 1928, 198].

Існують й певні застереження щодо ототожнення суржику із койне, бо койне есплікується як засіб адаптованого спілкування для носіїв кількох діалектів у межах однієї мови, тобто є інтердіалектом, що протистоїть як неунормоване мовлення кодифікованій мові. Крім того, койне може мати регіональну ознаку (міське койне, регіональне койне тощо). Суржик же на відміну від койне є явищем міжмовним, яке не регламентується регіональними ознаками і має високий рівень ареальної потужності та поширеності.

Отже, намагання термінологізувати лексему *суржик* викликає певні незгодження, вагання через невизначеність його статусу як мовного утворення, як форми вербального спілкування. До того ж для багатьох мовців, за результатами опитування, суржик у функції термінологічної одиниці викликає рецепцію "кумедної, не серйозної номінації контактування мов" [Ставицька, Труб 2007, 38]. У таких випадках, за порадою представників соціолінгвістики, на позначення не повністю з'ясованих за ознаками мовних утворень пропонується користуватися терміном *ідіом* (гр. *ιδίωμα* – особливість, своєрідність).

Ідіом – це не тільки загальний термін на позначення різних мовних утворень (мови, діалекту, говору, літературної мови, її варіанту та інших форм існування мови), а й "термін, який використовують у тих випадках, коли визначення точного лінгвістичного статусу мовного утворення викликає певні труднощі в умовах такої мовної ситуації, при якій у суспільстві функціонує, крім державної, інші мови" [Лингвистический энциклопедический словарь 1990, 171].

Таким чином, суржик може бути цілком виправдано залучений до словникової статті терміна *ідіом* як один з його різновидів, що є міжмовним (білінгвальним) явищем, двокомпонентним ідіомом, має національно-специфічну ознаку (формується на тлі контактування саме української і російської мов) і характеризується численними порушеннями кодифікованих норм обох мов. Саме таке трактування статусу суржику пропонує й енциклопедичне видання "Українська мова", в якому зазначається, що суржик як ідіом існує у трьох різновидах: 1. Спонтанне некодифіковане мовлення осіб з недостатнім рівнем мовленнєвої компетенції в обох мовах через освітньо-культурні вади; 2. Мовлення без навичок в автоматизмі користування українською і російською літературними мовами; 3. Вимушене за певних обставин мовлення при намаганні контрольованого користування обома мовами [Українська мова. Енциклопедія 2007, 690–691].

Підсумовуючи вищезазначені особливості суржику як феномену міжмовної комунікації близькоспорідненими мовами, доречним буде назвати деякі його прагматичні риси, що можуть пояснити, певною мірою, об'єктивність його функціонування. Прагматизм суржику багатовекторний і лежить в площині лінгвального та поза-лінгвального:

1. Суржик як особливий тип змішаного українсько-російського мовлення, що має вже давню історію, набув ознак запобіжного, "оборонного" механізму, який підсвідомо виробив пластичний до всякої скрути народ України проти інвазії російської мови на всіх етапах її непропорційного впливу на українську. Об'єктивно механізм захисту рідної мови проявляється в тому, що під час такого мовлення його сегменти зберігають всі ознаки української мови за основними її показниками – фонетичними, структурними й граматичними.

2. У процесі свого функціонування суржик демонструє стійкість і пріоритет українських мовних стереотипів щодо вимови, лексичного добору й структури мовлення, тим самим унеможлиблюючи і гальмуючи перехід на російську мову (на що сподіваються прихильники надання їй статусу другої державної мови в Україні). Стійкість мовних стереотипів української мови дозволяє ідентифікувати суржикове мовлення, хоч і деструктивне й не кодифіковане, як власне українське.

3. Існування суржику доводить, що при доланні мовних бар'єрів (навіть в умовах комунікації близькоспорідненими мовами), мовці прагнуть до встановлення компенсаторних вербальних засобів спілкування, якщо у них відсутні знання з правил відповідностей, кореляції між одиницями обох мов. Отже, відчуваючи інтуїтивно порушення, помилки в оформленні свого мовлення, мовці досягають взаєморозуміння, успіху при спілкуванні.

4. Останнім часом суржик використовують як усвідомлений прийом створення жартівливо-іронічної експресії при стилізації усного розмовного мовлення, протиставляючи його в такий спосіб "дистильованій" українській літературній мові. Не зважаючи на низькі стилістичні параметри суржикового мовлення, мовці використовують його в комунікативних процесах для більш яскравої характеристики певного предмета, реалії тощо.

5. Стійкість українських мовних стереотипів, які й становлять основу суржикового мовлення, чітко корелюється при цьому й зі стійкістю українських етноментальних ознак та українства, що зберігається попри всі намагання розчинити культурні бар'єри носіїв обох мов. Надзвичайним слід вважати той факт, що, як свідчать дослідники, зукраїнізовані росіяни активно переймаються українською ментальністю [Ставицька, Труб 2007, 81–83], запозичуючи українські святкові та буденні обряди, традиції, прикмети буття тощо.

6. Як феномен комунікативного простору в умовах українсько-російської двомовності суржик останнім часом зазнає досить розгалуженої концептуалізації в лінгвістичному і екстралінгвістичному аспектах, набуваючи характеристик культурного концепту, завдяки своєму натужному когнітивному та експресивному потенціалу.

Як культурний концепт суржик є не тільки суттєвою ознакою специфічної мовної ситуації, у якій беруть участь дві мови, а й всього того, що асоціюється з мовою, суспільством, етнокультурою, освітою та національною ідентичністю й національною гідністю мовців. Ставши концептом культури у мовній картині світу не тільки українців, а й росіян, він, певною мірою, розширив обсяги концептосфери кожної з мов.

7. Суржикове мовлення як мовлення інтерференційне й адаптивне не повинно, звичайно, ставати нормою спілкування і потребує розробки правил такої адаптації

й корекції, які враховують і зони інтерференції, і її елімінацію на кожному з рівнів мовної системи. Відсутність всіх можливих заходів, орієнтованих на мінімізацію і викорінення суржикового мовлення з метою переходу на повноцінне компетентне й вправне мовлення, буде сприяти формуванню почуттів остраху та невпевненості у мовців за своє недосконале й помилкове мовлення. Щоб забезпечити себе від мовленнєвої девіації, викликаною "некомпетентною" українською чи російською мовами, мовці вдаються до специфічної моделі спілкування, що набуває вигляду двох паралельних комунікативних процесів, у кожному з яких мовець використовує код тільки однієї з мов – української або російської. Взаєморозуміння мовців при таких умовах спілкування відбувається тільки завдяки високому ступеню спорідненості мов. Це досить часто можна спостерігати в межах політичного медіапростору, кожен з учасників якого дозволяє собі, порушуючи всі етикетні норми, брати участь у спілкуванні тільки своєю рідною мовою.

Попри всі негативні рефлексії суржику як поганої мови, гидкої суміші переплавленої української і російської мов чи мішанини двох близькоспоріднених мов не слід звинувачувати звичайного мовця у наявності в його мовленні ознак суржику, а намагатися фахівцям з корекції такого мовлення допомогти його учасникам поступово і послідовно позбутися всіх недоречностей, порушень і помилок, залишаючись при цьому толерантними, "терплячими до слабкостей тих, для кого усна чи писемна мова не є професією" [Новиков 1998: 146].

Крім того, не слід вважати реальними перспективи щодо укорінення суржику при україномовному спілкуванні та надання йому в подальшому статусу мовного коду, а також розглядати його як етап переходу від української мови до російської, тобто його нативізації. Досить оптимістичними є слова відомого вітчизняного фахівця з проблем культури мовлення М. Феллера про те, що "у народу, який живе на своїй землі, перетворення суржику на мову можливе хіба лише за умови національного нищення цього народу" [Феллер 2001: 2].

Стаття посвящена вопросам статуса, объективных и прагматических характеристик суржика как феномена украинско-русского двуязычия.

Ключевые слова: суржик, интерференция, идиом, объективная и нормативная точки зрения на язык, прагматизм суржика.

The article deals with questions of the status, objective and pragmatic characteristics of surzhyk as a phenomenon of the Ukrainian-Russian bilingualism.

Key words: surzhyk, interference, idiom, objective and normative points of view on language, pragmatism of surzhyk.

Література:

1. *Б.де Куртене И. А.* Избранные труды по общему языкознанию. – Ч. 1–2. – М.: Издательство АН СССР, 1963. – 388 с.
2. *Б.де Куртене И. А.* Некоторые общие замечания о языковедении и языке. История языкознания 19–20 веков в очерках и извлечениях. – Ч. 1. – Москва: Просвещение, 1964. – С. 263–284.
3. *Возняк Т.* Тексти та переклади – Харків: Фоліо, 1998.
4. *Демченко В.* Мовне середовище: екстралінгвістичний нарис про південь України. – Херсон, 2001.

5. *Єрмоленко С. Я., Бибик С. П., Тодор О. Г.* Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичної термінології. – Київ: Либідь, 2001. – 222 с.
6. *Іжакевич Г. П.* Стилiстично-функціональна диференціяція словникового складу української літературної мови. – Сучасна українська літературна мова. Стилiстика. – К.: Наукова думка, 1973. – 587с.
7. *Лайонз Дж.* Введение в теоретическую лингвистику. – М.: Прогресс, 1978. – 543 с.
8. *Ларін Б. О.* Мовний побут міста // Червоний шлях. – 1928. – № 5–6. – С. 190–198.
9. *Лингвистический энциклопедический словарь.* – М.: Советская энциклопедия, 1990. – 683 с.
10. *Масенко Л. Т.* Мова і політика. – К.: Соняшник, 1999.
11. *Новиков О.* Ноблесс оближ. О нашем речевом поведении // Новый мир. – 1998. – № 1. – С. 139–153.
12. *Пешковский А. М.* Объективная и нормативная точки зрения на язык // История языкознания 19–20 веков в очерках и извлечениях. – Ч. 2. – Москва: Просвещение, 1964. – С. 231–243.
13. *Сербенська О. А.* Культурологія мовленого слова: звуковий лад мови як феномен національної культури // Система і структура східнослов'янських мов: Міжкафедральний збірник наукових праць / Нац.пед.ун-т ім.М.П.Драгоманова. – К., 1999. – 287 с.
14. *Ставицька Леся, Труб Володимир.* Суржик: міф, мова, комунікація // Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти. – К.: Пульсари, 2007. – С. 31–120.
15. *Тараненко О. О.* Суржик // Українська мова. Енциклопедія. – К., 2004. – С. 665–668.
16. *Феллер Мартен.* Чи може суржик стати мовою? // Українська мова та література. – 2001. – Ч. 40. – С. 2–3.
17. *Цыганенко Г. П.* Этимологический словарь русского языка. – Киев: Радянська школа, 1970. – 579 с.
18. *Шумилов О.* Мова, суржик, "язык": єдність та боротьба протилежностей на межі тисячоліть // Сучасність – 2000. – № 10. – С. 110–124.